नीहारः, पुं, (निर्ह्रियते इति । नि + हृ + घञ् । उपसर्गस्य घञीति दीर्घत्वम् ।) घनीभूतशिशिरम् । तत्पर्य्यायः । अवश्यायः २ तुषारः ३ तुहिनम् ४ हिमम् ५ प्राक्षेयम् ६ महिका ७ । इत्यमरः । १ । ३ । १८ ॥ खजलम् ८ निशाजलम् ९ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ निहारः १० मिहिका ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । १ । २२८ । २ ।

"खाण्डवञ्च वनं सर्व्वं पावको बहुभिः शरैः ।
प्राच्छादयदमेयात्मा नीहारेणेव चन्द्रमाः ॥")

अस्य गुणः । कफवायुवर्द्धकत्वम् । इति राजवल्लभः ॥

नु, व, (नौति गुदति वा । नु गुद वा + यथायथं कर्त्तर्य्यादिषु मितद्वादित्वात् डुः ।) वितर्कः । (यथा, शाकुन्तले । १ ।

"निष्कम्पचामरशिखाचुतकर्णभङ्गाः
धावन्ति वर्त्मनि तरन्ति नु वाजिनस्ते ॥")

अपमानः । विकल्पः । (यथा, महाभारते । ५ । १७५ । ३ ।

"किं नु गर्हाम्यथात्मानमथ भीष्मं दुरासदम् ॥")

अनुनयः । अतीतः । प्रश्नः । (यथा, महाभारते । ३ । ६३ । १२ ।

"कथं नु राजंस्तृषितः क्षुधितः श्रमकर्षितः ॥")

हेतुः । अपदेशः । इति मेदिनी । अथये, ४१ ॥

नुः, पुं, अनुस्वारः । इति वोपदेवः । यथा,—

"द्वौ पूर्व्वेण समस्तौ तु सन्धौ तु परगामिनौ ।"

इति दुर्गादासः ॥

नुड, शि वधे । इति क्रविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-कुटां-परं-सकं-सेट् ।) शि, नुडति अनुडौत् नुनोड् । इति दुर्गादासः ॥

नुतं, त्रि (नु ल स्तुतौ + क्तः ।) स्तुतम् । यथा,—

"तं वेदशास्त्रपरिनिष्ठितशुद्धबुद्धिं
चर्म्माम्बरं सुरमुनीन्द्रनुतं कवीन्द्रम् ।
कृष्णाजिनं कनकपिङ्गजटाकलापं
व्यासं नमामि शिरसा तिलकं मुनीनाम् ॥"

इति पुराणम् ॥

नुतिः, स्त्री, (नु + भावे क्तिन् ।) स्तुतिः । इत्यमरः । १ । ६ । ११ ॥ (यथा, भर्त्तृहरिः ।

"परगुणनुतिभिः स्वान् गुणान् ख्यापयन्तः ॥")

पूजा । इति शब्दरत्नावली ॥

नुत्तः, त्रि, (नुद् + क्तः । "नुदविदेति ।" ८ । २ । ५६ । इति प्राप्तिको नत्वाभावः ।) क्षिप्तः । प्रेरितः । इत्यमरः । ३ । १ । ८० ॥

नुन्नः, त्रि, (नुद् + क्तः । निष्ठातस्य पूर्व्वस्य च नत्वम् ।) नुत्तः । इत्यमरः ।३ । १ । ८० ॥ (यथा, माघे । १ । २७ ।

"प्रसन्नतैलोन्निरसच्छातां गतैरदंखया नुन्नमनुत्तमं तमः ॥")

नूतः, त्रि, नू शि स्तवने + कर्म्मणि क्तप्रत्ययः । स्तुतः । इति वाकरणम् ॥

नूतनः, त्रि, (नव एव । "नवस्य नूरादेशो नमृतनपक्षाच्च प्रत्यया वक्तव्याः ।" ५ । ४ । २५ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या तनप् नवस्य नूरादेशश्च ।) अपुरातनम् । तत्पर्य्यायः । प्रत्यग्रः २ अभिनवः ३ नव्यः ४ नवीनः ५ नवः ६ नूत्नः ७ । इत्यमरः । ३ । १ । ७७ ॥ सद्यस्कः ८ अनौर्णः ९ । इति हेमचन्द्रः ।६।८४ ॥ अभ्यग्रः १० प्रतिनवः ११ । इति जटाधरः ॥ (यथा, रघौ । ८ । १५ ।

"प्रश्रमस्थितपूर्व्वपार्थिवं
कुलमभ्युद्यतनूतनेश्वरम् ॥")

नूत्नः, त्रि, (नव एव । नव + त्नप् नूरादेशश्च ।) नूतनः । इत्यमरः । ३ । १ । ७८ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ७ । १८ । २ ।

"न त इन्द्र सुमतयो न रायः
संचक्षे पूर्व्वा उषसो न नूत्नाः ॥"

"न नूत्ना नूतनाश्च ।" इति सायनभाष्यम् ॥")

नूदः, पुं, (नुदति रोगान्निरस्यतीति । नुद + "इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ।" ३ । १ । १३५ । इति कः । पृषोदरादीर्घः ।) ब्रह्मदारुवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ४२ ॥ (ब्रह्मदारुशब्देऽविशेषोऽस्य ज्ञातव्यः ॥)

नूनं, व, (नु ऊनयतीति । ऊन परिहाणे + अम् ।) तर्कः । ऊहः । यथा, ओजसापि खलु नूनमनूनम् । अर्थनिश्चयः । (यथा, देवीभागवते । १ । १० । ३६ ।

"स्वर्गदश्च तथा प्रोक्तं ज्ञानिनां मोक्षदं तथा ।
न भविष्यति तन्नूनमनया देवकन्यया ॥")

अवधारणम् । यथा, नूनं हन्ति स रावणम् । इत्यमरभरतौ ॥ अरणम् । वाक्यपूरणम् । इति मेदिनी ॥

नूपुरं, पुं, क्ली, (नू + क्विप् । नुवि पुरति इति । पुर अग्रगमने + "इगुपधेति ।" ३ । १ । १३५ । इति कः ।) स्वनामख्यातपादभूषणम् । नेपुर इति भाषा । तत्पर्य्यायः । पादाङ्गदम् २ तुलाकोटिः ३ मञ्जीरः ४ हंसकः ५ पादकटकः ६ । इत्यमरः ॥ पदाङ्गदम् ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ८२ । २५ ।

"नूपुरौ विमलौ तद्वद्ग्रैवेयकमनुत्तमम् ॥"

"गुणवानपि मौखर्य्यात् पादे लुठति नूपुरः ।
हारस्तु स्तनभावेन कण्ठवल्लभतां गतः ॥"

इत्युद्भटः ॥)

नृकेशरी, [न्] पुं, (केशरः प्राचुर्य्येणास्यास्येति इनिः । ना चासौ केशरी चेति ।) नरसिंहावतारः । इति पुराणम् ॥ (ना केशरीवेति उपमितिसमासे कृते "सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थवाचकाः ।" इत्यमरोक्तेः । पुरुषश्रेष्ठः ॥)

नृगः, पुं, राजविशेषः । यथा, श्रीभागवते ।

"नृगो नाम नरेन्द्रोऽहमिक्ष्वाकुतनयः प्रभो ॥"

(अस्य राजप्रवरस्य कदाचिद् गोदानप्रमादजनितपापात् कृकलासत्वप्राप्तिर्वृष्णिकुमारगणानुकम्पेन पुनर्भगवता वासुदेवेनोद्धारादिकथा च महाभारते । १३ । ६० । अध्यायस्य प्रथमश्लोकादारभ्यमाणेर्द्रष्टव्या ॥ नृ जीवान् गच्छति प्राप्नोति जानाति वेति व्युत्पत्त्या परमात्मा ॥)

नृचक्षाः, [स्] पुं, (नृन् चष्टे भक्षणेन पश्यतीति । चक्ष ङ् दर्शने + "सर्व्वधातुभ्योऽसुन्" उणां ४ । १८८ । इत्यसुन् । यद्वा, "चक्षेर्नकुलं च ।" उणां । ४ । २३२ । इत्यसिः । असनयोश्चेति न खाणादेशः ।) राक्षसः । इति हेमचन्द्रः । २ । १०१ ॥ (नृन् चष्टे पश्यतीति नृन् शुभाशुभकर्म्मणः चष्टे पश्यति जानातीत्यर्थः । देवः । यथा, ऋग्वेदे । १० । १०७ । ४ ।

"शतधारं वायुमर्कं स्वर्विदं
नृचक्षसस्ते अभिचक्षते हविः ॥"

"नृचक्षसः नृणां द्रष्टॄन्मन्यानिन्द्रादीन् देवांश्च ।"

इति भाष्यकृत्सायनः ॥ नृणां कर्म्मणीतृणामभ्यर्थादीनामुपद्रष्टा । यथा, ऋग्वेदे ।३।५३।६ ।

"अस्तभ्नात् सिन्धुमर्णवं नृचक्षाः ॥")

नृचक्षुः, [स्] पुं, (नृणां प्रजाजनानां चक्षुरिव ।) सुनीथराजपुत्रः । इति महाभारतम् ॥ (यथा, भागवते । ६ । २२ । ४१ ।

"सुनीथस्तस्य भविता नृचक्षुर्यत् सुखीनलः ॥"

विष्णुपुराणे तु । ४ । २१ । ३ ।

"तस्मादपि सुनीथः सुनीथाद्वेनस्ततो नृचक्षुः ॥")

नृत, य नर्त्ते । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवां-परं-अकं-सेट् ।) य, नृत्यति नर्त्तकः । इति दुर्गादासः ॥

नृतिः, स्त्री, (नृत् नर्त्तने + "इगुपधात् कित् ।" उणां ४ । ११६ । इति इन् स च कित् ।) नर्त्तनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । १८ । ३ ।

"प्राची अगाय नृतये हसाय
द्राघीय आयुः प्रतरं दधानाः ॥")

नृतुः, पुं, (नृत्यतीति । नृत् + बाहुलकात् कुः ।) नर्त्तकः । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ८ । २४ । ६ ।

"इन्द्र यथा ह्यस्ति तेऽपरीतं नृतो ग्रवः ॥"

नृत्यत्यनेति । अधिकरणे कुः ।) भूमिः । दीर्घः । क्रिमिः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

नृत्तं, क्ली, (नृत् + भावे क्तः ।) नृत्यम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, हरिवंशे । ५ । ७३ ।

"नृत्तज्ञप्रस्तुतवराङ्गनानां
धनुष्करचलनतपस्विनाञ्च ॥")

नृत्यं, क्ली, (नृत् + "ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेः ।" ३ । १ । ११० । इति क्यप् ।) तालमानरसाश्रयसविलासाङ्गविक्षेपः । नाच इति भाषा । तत्पर्य्यायः । ताण्डवम् २ नटनम् ३ नाट्यम् ४ लास्यम् ५ नर्त्तनम् ६ । इत्यमरः । ४ । ७ । १० ॥ नृत्तम् ७ । उद्धतं नृत्यं ताण्डवम् । सुकुमारन्तु लास्यम् । भावाश्रयं नृत्तम् । तालल्लयाश्रयं नृत्यमिति भेदोऽत्र नाटकः । इति भरतः ॥ नाटः ८ लासः ९ लास्यकम् १० नृतिः ११ इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ तस्य लक्षणादि यथा,—

"दैवरूपा प्रतीतो यस्तालमानरसाश्रयः ।
सविलासोऽङ्गविक्षेपो नृत्यमित्युच्यते बुधैः ॥ * ॥